

УДК 347.9:341.322(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.59>

ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Парасюк В.М.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри загальноправових дисциплін**Львівського державного університету внутрішніх справ**ORCID: 0000-0002-8195-7597***Шумик О.М.,***здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**Львівського державного університету внутрішніх справ*

Парасюк В.М., Шумик О.М. Цивільне судочинство в умовах війни: трансформація інституту перегляду судових рішень.

У статті досліджено особливості реалізації інституту перегляду судових рішень у цивільному процесі України в умовах воєнного стану, запровадженого у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації. Розглянуто трансформацію підходів до апеляційного, касаційного перегляду, а також перегляду за нововиявленими та винятковими обставинами у зв'язку з обмеженнями, які виникли внаслідок війни. Окрема увага приділена процесуальним змінам, що стосуються продовження строків, зміни територіальної підсудності та впровадження дистанційного судочинства із застосуванням електронних засобів зв'язку. Аналізується адаптація судової системи до об'єктивних викликів: порушення роботи судів у прифронтових та окупованих регіонах, евакуація судових установ, ускладнена комунікація між учасниками процесу.

Розкривається значення принципів верховенства права, справедливості та доступу до правосуддя в контексті забезпечення прав людини під час надзвичайного стану. Робиться висновок про необхідність збереження балансу між формальними процесуальними вимогами та фактичними обставинами, що виникають під час воєнного стану, задля забезпечення ефективного захисту прав громадян.

На основі практики Верховного Суду обґрунтовано необхідність гнучкого тлумачення процесуальних норм з урахуванням реалій воєнного часу. Судові рішення демонструють визнання воєнних обставин як поважних причин для поновлення строків та забезпечення доступу до правосуддя. Також наголошено на ролі міжнародних стандартів, зокрема статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у забезпеченні права на справедливий судовий розгляд у надзвичайних умовах. Автори доходять висновку про здатність судової системи України зберігати принципи верховенства права та справедливості, адаптуючи механізми перегляду судових рішень до умов війни з метою захисту прав людини та підтримки ефективного правосуддя.

Наголошено на потребі законодавчої підтримки ініціатив, спрямованих на стабілізацію судової діяльності, а також на подальшому розвитку єдиної судової практики, що відповідає реаліям воєнного періоду.

Ключові слова: воєнний стан, цивільний процес, перегляд судових рішень, процесуальні строки, дистанційне судочинство, апеляційне оскарження, касаційне оскарження, судова практика, Верховний Суд України.

Parasyuk V.M., Shumyk O.M. Civil proceedings in wartime: transformation of the institution of review of judicial decisions.

The article examines the features of the implementation of the institution of review of court decisions in the civil process of Ukraine under martial law, introduced in connection with the armed aggression of the Russian Federation. The transformation of approaches to appellate, cassation review, as well as review under newly discovered and exceptional circumstances in connection with the restrictions that arose as a result of the war is considered. Special attention is paid to procedural changes related to the extension of terms, changes in territorial jurisdiction and the introduction of remote judicial proceedings using electronic means of communication. The adaptation of the judicial system to objective challenges is analyzed: disruption of the work of courts in front-line and occupied regions, evacuation of judicial institutions, complicated communication between participants in the process. The significance of the principles of the rule of law, justice and access to justice in the context of ensuring human rights during

a state of emergency is revealed. The conclusion is made about the need to maintain a balance between formal procedural requirements and actual circumstances arising during martial law in order to ensure effective protection of citizens' rights.

Based on the practice of the Supreme Court, the need for flexible interpretation of procedural norms taking into account the realities of wartime is substantiated. Court decisions demonstrate the recognition of wartime circumstances as valid reasons for renewing deadlines and ensuring access to justice. The role of international standards, in particular Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, in ensuring the right to a fair trial in emergency conditions is also emphasized. The authors conclude that the Ukrainian judicial system is able to maintain the principles of the rule of law and justice, adapting the mechanisms for reviewing court decisions to wartime conditions in order to protect human rights and support effective justice.

The need for legislative support for initiatives aimed at stabilizing judicial activity, as well as for the further development of a unified judicial practice that meets the realities of the war period, is emphasized.

Key words: martial law, civil process, review of court decisions, procedural deadlines, remote judicial proceedings, appellate appeal, cassation appeal, judicial practice, Supreme Court of Ukraine.

Постановка питання. Воєнний стан є надзвичайним правовим режимом, що запроваджується в умовах збройної агресії чи загрози державній безпеці. У таких обставинах функціонування системи правосуддя, зокрема в межах цивільного судочинства, зазнає суттєвих викликів. Незважаючи на складну безпекову ситуацію, держава зобов'язана гарантувати доступ до правосуддя, забезпечення справедливого судового розгляду та можливість перегляду судових рішень – як невід'ємних складників права на справедливий суд, закріпленого у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Перегляд судових рішень у цивільному процесі – важливий інститут, що спрямований на усунення судових помилок, поновлення порушених прав та забезпечення єдності судової практики. У період воєнного стану його реалізація набуває особливого значення, адже обмеження конституційних прав і свобод, тимчасова зміна територіальної підсудності, евакуація судів, загроза життю учасників процесу – все це потребує гнучких і водночас правових механізмів реагування.

В умовах війни постає необхідність не лише збереження правосуддя як інституту, а й адаптації його процедур до нових викликів. Одним із ключових аспектів у цьому контексті є перегляд судових рішень: як зберігається право на справедливий розгляд, чи забезпечується ефективність правового захисту в умовах обмежень, пов'язаних із війною, евакуацією судів, ризиком для життя учасників процесу, кібератаками тощо.

Ця проблема є актуальною як з теоретичної, так і з практичної точки зору. З одного боку, вона зачіпає фундаментальні засади верховенства права та права людини. З іншого – вимагає оцінки ефективності законодавчих механізмів, якими регламентується перегляд судових рішень під час дії воєнного стану. Постає питання: чи можливо у повному обсязі реалізувати інститути апеляції та касації в умовах обмежень, які спричинені війною, та які гарантії залишаються дієвими?

У цьому контексті важливо проаналізувати як нормативно-правове регулювання, так і практику перегляду судових рішень у воєнний період. Особливої уваги потребують випадки, коли судочинство здійснюється дистанційно, із залученням електронних засобів зв'язку, або коли суди змушені здійснювати розгляд справ поза межами своєї територіальної юрисдикції.

Метою статті є дослідження особливостей функціонування інституту перегляду судових рішень у цивільному процесі України в умовах воєнного стану, аналіз адаптації процесуальних механізмів до надзвичайних обставин, а також оцінка впливу нових викликів на забезпечення права на справедливий суд і доступ до правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Питання перегляду судових рішень у цивільному процесі традиційно перебуває в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних правознавців. У контексті загальних аспектів інституту апеляції, касації та перегляду за нововиявленими обставинами значний науковий внесок зробили такі дослідники, як О.В. Дзера, В.І. Тертишник, М.В. Штефан, Є.О. Харитонов, Р.О. Савка, І.В. Спасибо-Фатєєва, Н.М. Кузнецова. Їхні праці аналізують сутність, цілі та функції відповідних інститутів цивільного процесуального права.

Разом із тим, в умовах повномасштабної війни, розпочатої у 2022 році, виникла потреба в осмисленні нових викликів, що постали перед системою правосуддя, зокрема у сфері забезпечення права на перегляд судових рішень. Ця тематика лише починає отримувати належне теоретико-практичне осмислення.

Однак системне дослідження трансформації інституту перегляду судових рішень у цивільному процесі під впливом правового режиму воєнного стану в Україні залишається фрагментарним. Це

свідчить про актуальність та наукову новизну обраної теми, яка потребує подальшого комплексного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення законності й справедливості судових рішень є ключовим принципом цивільного судочинства. Проте судова помилка або істотне порушення процесуальних норм може призвести до винесення неправосудного рішення. У таких випадках передбачено можливість перегляду судових рішень як інструменту виправлення помилок, поновлення справедливості та реалізації права на ефективний судовий захист.

У цивільному процесі перегляд судових рішень означає повторну процесуальну оцінку раніше ухвалених рішень у межах установленої законом процедури. Це є важливим інструментом забезпечення законності, справедливості та дотримання прав учасників судового процесу. Інститут перегляду судових рішень поділяється на кілька основних форм, кожна з яких має власну правову природу, процесуальний порядок і підстави для застосування.

Першим і найпоширенішим видом є апеляційне оскарження. Його суть полягає у перегляді рішення суду першої інстанції судом апеляційної інстанції. Апеляційна скарга подається на рішення, яке ще не набрало законної сили, і в межах строку, встановленого Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України) – протягом тридцяти днів з моменту проголошення рішення. Статті 352, 356 ЦПК України регламентують порядок подання апеляційної скарги, вимоги до її змісту та перелік осіб, які мають право її подати. Апеляційний суд має право досліджувати як обставини справи, так і правильність застосування норм матеріального й процесуального права. За результатами розгляду апеляційної скарги суд може залишити рішення без змін, змінити його, скасувати повністю або частково та ухвалити нове рішення [1]. Таким чином, апеляційна інстанція виконує функцію повного перегляду справи по суті.

Другим видом перегляду є касаційне оскарження, яке є більш обмеженим за своїм змістом. Згідно зі статтею 389 ЦПК України, у касаційному порядку можуть бути переглянуті рішення суду апеляційної інстанції, а також рішення суду першої інстанції, якщо вони не були предметом апеляційного перегляду [1]. Касаційна інстанція, тобто Верховний Суд, здійснює правову оцінку рішень, перевіряючи, чи були порушені норми матеріального або процесуального права. На відміну від апеляційного суду, касаційний суд не переоцінює фактичні обставини справи, а зосереджується на юридичних аспектах, дотримуючись принципу правової визначеності. Касаційне провадження має особливе значення для забезпечення єдності судової практики, оскільки рішення Верховного Суду часто містять правові висновки, обов'язкові для застосування іншими судами.

Окрему категорію становить перегляд судових рішень за нововиявленими або винятковими обставинами. Цей механізм застосовується до судових рішень, що вже набрали законної сили, і є винятковою формою перегляду. Статті 423–425 ЦПК України передбачають вичерпний перелік підстав для такого перегляду [1]. До нововиявлених обставин належать, зокрема, обставини, які існували на момент розгляду справи, але не були й не могли бути відомими заявнику. Прикладом може бути виявлення фальсифікації доказів, що мали вирішальне значення для справи. Винятковими обставинами визнаються, наприклад, рішення міжнародних судових інституцій (зокрема, Європейського суду з прав людини), якими встановлено, що під час розгляду справи в національних судах було допущено порушення прав людини. Заява про перегляд за цими обставинами подається протягом тридцяти днів з моменту, коли заявник дізнався або міг дізнатися про наявність відповідних обставин. Проте існує граничний строк у три роки з моменту набрання рішенням законної сили, після спливу якого перегляд є неможливим [2].

У зв'язку із введенням в Україні правового режиму воєнного стану, зумовленого збройною агресією Російської Федерації, у сфері цивільного судочинства, зокрема щодо перегляду судових рішень, були запроваджені певні процесуальні зміни та обмеження, спрямовані на забезпечення стабільності судової системи та захисту прав учасників процесу в умовах надзвичайної ситуації.

Підставою для таких змін став Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затверджений Законом України від 24 лютого 2022 № 2102-IX [3]. Відповідно до нього на території України було запроваджено особливий правовий режим, що потребував адаптації діяльності органів правосуддя.

Насамперед, слід зазначити, що ЦПК України не зазнав суттєвих змін у частині процедур перегляду судових рішень, однак на практиці відбулися зміни, зумовлені необхідністю враховувати специфіку воєнного стану, обмеження комунікацій, ризики для безпеки учасників процесу та функціонування судів у прифронтових або тимчасово окупованих територіях [1].

Одним із ключових аспектів стало продовження процесуальних строків. Згідно з вище згаданим Указом Президента України суди отримали підстави для гнучкішого тлумачення ст. 126 ЦПК України щодо поновлення строків. Водночас, у рамках дії положень ст. 127 ЦПК України, суд має право поновити пропущений процесуальний строк, якщо визнає причини його пропуску поважними [1].

Традиційно це поняття тлумачилось досить обмежено, однак у воєнний період межі допустимості значно розширено.

Під впливом війни в Україні виникло чимало об'єктивних перешкод, які прямо впливають на можливість сторін дотримуватися процесуальних строків: зокрема, масові евакуації, втрата або руйнування житла, вимушене переміщення до інших областей або за кордон, знищення або відсутність доступу до правової документації, перебої у роботі поштових і електронних сервісів, зупинення або обмеження роботи судів у певних регіонах. Також слід враховувати загальні обмеження мобільності та життєдіяльності громадян в умовах воєнного стану, що встановлюються відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Поступово сформувалась нова судова практика, відповідно до якої зазначені обставини визнаються судами як обґрунтовані й поважні причини для поновлення строків. У багатьох рішеннях Верховного Суду, зокрема Касаційного цивільного суду, чітко вказується, що перебування сторони в зоні активних бойових дій або на тимчасово окупованій території не потребує додаткового доведення як поважної причини.

Крім того, Верховний Суд у своїх інформаційних листах наголосив на необхідності застосування принципу справедливості в оцінці пропущених строків у зв'язку з війною. Судам рекомендовано оцінювати ситуацію в кожному конкретному регіоні, виходячи з офіційних даних про рівень загрози, бойову активність, обмеження доступу до інфраструктури тощо [4].

Значущим є також застосування норм міжнародного права, передусім статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожній особі право на справедливий розгляд справи судом у розумний строк [5]. Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово вказував, що держави повинні забезпечити реальний і неформальний доступ до правосуддя, навіть за надзвичайних умов. У цьому контексті українські суди мають не лише формальне право, а й обов'язок створювати належні умови для реалізації процесуальних прав осіб, які постраждали від бойових дій або перебувають у зоні підвищеного ризику.

Наступним ключовим аспектом, який слід враховувати у контексті перегляду судових рішень під час воєнного стану, є суттєві обмеження роботи судів у окремих регіонах України. Ці обмеження зумовлені насамперед об'єктивними надзвичайними обставинами, які виникли через збройну агресію, що призвело до порушення нормального функціонування судової системи в районах активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях.

Відповідно до положень статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 року № 1402-VIII, у разі коли суд не має можливості здійснювати правосуддя через надзвичайні обставини (до яких, без сумніву, відносяться бойові дії, загроза окупації, руйнування інфраструктури, погрози безпеці суддів та учасників процесу), законом передбачено механізм передачі справ до іншого суду [6]. Це положення має особливо важливе значення у період воєнного стану, коли регіональна судова інфраструктура часто буває неповноцінною або тимчасово виведена з ладу.

На практиці реалізація цієї норми відбувається через рішення Вищої ради правосуддя та накази Державної судової адміністрації України. Зокрема, ці органи можуть приймати рішення про зміну територіальної підсудності справ, що передбачає передачу їх з судів, які не можуть належно здійснювати правосуддя, до інших територіально близьких або резервних судів, що мають технічну та організаційну спроможність для розгляду таких справ.

Такий механізм має подвійне значення. По-перше, він забезпечує безперервність здійснення правосуддя навіть в умовах надзвичайних викликів. По-друге, він сприяє захисту прав сторін, оскільки унеможливорює ситуації, коли через обмеження роботи суду у зоні бойових дій або в окупації справа залишається без розгляду.

Проте на практиці ця ситуація породжує і суттєві труднощі. Відсутність або обмеження роботи судів у певних регіонах призводить до значних затримок у розгляді справ, особливо у апеляційній та касаційній інстанціях. Це ускладнює реалізацію права на перегляд судових рішень, оскільки сторони змушені долати додаткові процесуальні та фактичні бар'єри: доводити поважність причин пропуску строків, адаптуватися до нової територіальної підсудності, вирішувати питання транспортування документів і навіть змінювати місце проживання.

Також необхідно підкреслити, що для ефективного реагування на ці виклики судова адміністрація має оперативно приймати відповідні рішення щодо організації роботи судів та визначення підсудності справ. Важливу роль у цьому відіграють органи управління судовою системою, які мають моніторити ситуацію в кожному регіоні та надавати рекомендації щодо переміщення судів або передачі справ.

Варто звернути увагу і на те, що відповідно до практики Верховного Суду, такі обставини, як неможливість здійснення правосуддя у певному суді через воєнні дії, визнаються поважними при-

чинами для поновлення строків та забезпечення доступу до правосуддя, що є невід'ємною частиною реалізації процесуальних прав. Цей підхід відображає баланс між необхідністю дотримання процесуальних строків та реаліями воєнного часу, забезпечуючи гнучкість судової системи.

У контексті зазначених обмежень одним із найефективніших інструментів адаптації судової системи до умов воєнного стану стало суттєве розширення можливостей дистанційного судочинства. Відповідно до положень статті 212 ЦПК України, судові засідання можуть проводитися із застосуванням технічних засобів відеоконференцзв'язку, що дозволяє залучати учасників процесу, які не можуть бути присутніми у залі суду з різних причин, зокрема через обмеження, викликані воєнним станом [1].

Цей механізм отримав активний розвиток у практиці Державної судової адміністрації України, яка надала рекомендації щодо організації дистанційного розгляду справ у всіх інстанціях, включно з апеляційним і касаційним рівнями. Завдяки цьому впровадженню громадяни, адвокати, прокурори та інші учасники процесу, перебуваючи навіть за межами територіальної юрисдикції відповідного суду або в небезпечних для життя умовах, отримали реальну можливість брати участь у розгляді справ без ризику для своєї безпеки. Подача апеляційних і касаційних скарг, а також інших процесуальних документів через електронні засоби зв'язку суттєво спростила та пришвидшила доступ до правосуддя в умовах військових викликів.

Дана практика не лише сприяє забезпеченню безперервності судового розгляду, але й підтверджує дотримання принципу рівності сторін та доступу до правосуддя, що є фундаментальними засадничими нормами цивільного процесу. Водночас, це відповідає рекомендаціям Ради Європи та європейським стандартам, що закріплюють право кожної особи на справедливий та публічний розгляд справи у розумний строк.

Особливої уваги заслуговує судова практика Верховного Суду, яка відзначається високим рівнем адаптивності до умов воєнного часу. Верховний Суд послідовно застосовує гнучкий і гуманний підхід, зокрема при розгляді питань поновлення пропущених процесуальних строків. У низці постанов касаційної інстанції чітко підтверджено, що перебування особи на тимчасово окупованій території, у зоні бойових дій або в умовах відсутності стабільного зв'язку з адвокатом чи іншими представниками є беззаперечними підставами для відновлення строків подання процесуальних документів.

Такий підхід не лише відповідає національному законодавству, а й відображає імперативні вимоги верховенства права, зокрема відповідність принципам статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що гарантує право на ефективний доступ до суду. Врахування судом обставин воєнного часу в якості поважних причин для поновлення строків сприяє збереженню балансу між формальними процесуальними нормами та реальними умовами, у яких опиняються учасники судочинства.

Не менш важливою зміною стало запровадження пріоритетності розгляду справ, що мають особливе соціальне значення. На підставі роз'яснень Ради суддів України та внутрішніх розпоряджень багатьох судів, пріоритет надається справам, які стосуються соціального захисту осіб, переміщених унаслідок бойових дій, спорів щодо втрати житла, доходів, аліментів чи інших майнових претензій, що безпосередньо впливають на забезпечення базових життєвих потреб. У таких справах перегляд судових рішень в апеляційній чи касаційній інстанції здійснюється у найкоротші можливі строки, навіть за умов обмеженого доступу до судової інфраструктури.

Таким чином, воєнний стан вніс істотні організаційні та практичні корективи у реалізацію права на перегляд судових рішень у цивільному процесі. Хоча нормативна база залишилася стабільною, правозастосовна практика стала гнучкішою, що дозволяє краще реагувати на об'єктивні виклики та забезпечити доступ до правосуддя навіть в умовах повномасштабної війни.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що воєнний стан суттєво вплинув на процес перегляду судових рішень у цивільному процесі, внісши як нові виклики, так і стимулював розвиток судової практики та інституцій. Продовження процесуальних строків із урахуванням поважних причин, пов'язаних із воєнними обставинами, стало важливим механізмом захисту прав учасників судового процесу, забезпечуючи їм можливість реалізувати свої процесуальні права навіть в умовах надзвичайної ситуації. Обмеження роботи судів у регіонах бойових дій та зміна територіальної підсудності підтвердили необхідність гнучкого та оперативного реагування судової адміністрації, що є запорукою стабільності судочинства. Розвиток дистанційного судочинства, активне застосування відеоконференцзв'язку, а також гнучкий підхід Верховного Суду до розгляду справ із урахуванням воєнних факторів свідчать про прагнення забезпечити верховенство права та доступ до правосуддя навіть у надскладних умовах. Таким чином, судова система України демонструє здатність адаптуватися до викликів воєнного часу, підтримуючи баланс між безпекою учасників процесу та ефективністю правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
2. Гонгало Р.Ф. Підстави перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34, спецвипуск «Цивільний процес». С. 40–44.
3. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20>.
4. Судді ВС розповіли про необхідність внесення змін до законодавства у сфері кримінального та цивільного судочинства. *Судова влада України*. 12.08.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1306583>.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.